

Naujas leidinys apie XIX amžį

Vida Girininkienė

El. p. vidagirin@gmail.com

Imperatoriškoji mokslų akademija atsinaujinimo kelyje 1801–1855 metais. // *Императорская академия наук на пути обновления 1801–1855 гг. Исторические очерки. Под редакцией Е. Ю. Басаргиной. Спб.: Нестор-История, 2021, 760 с. (Серия „Ad fontes. Материалы и исследования по истории науки. Вып. 12“)*

1 il. Leidinio viršelis.

2021 m. Rusijos Federacijos mokslo ir aukštojo mokslo ministerija kartu su Rusijos mokslų akademijos archyvo Sankt Peterburgo filialu (toliau – RMAA SPF) išleido kolektyvinę monografiją „Imperatoriškoji mokslų akademija atsinaujinimo kelyje 1801–1855 metais. Istorijos studijos“. Tai yra 2011 m. įsteigtos mokslo istorijos dokumentų

ir tyrimų leidybos serijos „Ad fontes“ 12-oji knyga, skirta Rusijos mokslų akademijos (toliau – Akademija) pirmtakei – Imperatoriškajai Sankt Peterburgo mokslų akademijai ir artėjančiai jos jubiliejinai datai 2024 metais. Akademija caro Petro I įsaku įsteigta 1724 m. sausio 28 d. (naujuoju stiliumi – vasario 8 d.). Priminsime, kad lotyniškas posakis „ad fontes“ reiškia „prie šaltinių“.

Knygą sudaro 680 p. teksto ir 80 p. spalvotų iliustracijų: portretų, žemėlapių, nuotraukų, planų, dokumentų faksimilių iš RMAA SPF, Rusijos valstybinio istorijos archyvo, Rusijos valstybinio senųjų aktų archyvo, Valstybinio istorijos muziejaus rankraščių ir ikireforminio periodo knygų skyriaus, Latvijos nacionalinio archyvo fondų. Knygos sudarytoja ir redaktorė – RMAA SPF publikacijų ir parodų organizavimo skyriaus vedėja, istorijos mokslų daktarė Jekaterina Basargina. Serijos „Ad fontes“ mokslinės tarybos (ją sudaro 9 asmenys) pirmininkė – Rusijos mokslų akademijos narė korespondentė, istorijos mokslų daktarė, RMAA SPF direktorė Irina Tunkina. Į tarybą įeina ir Getingeno (Vokietija) MA akademikas slavistas Werneris Lehfeldtas. Knygos autoriai – RMAA SPF darbuotojai: I. Tunkina, J. Basargina, istorijos mokslų kandidatė Elena Gruzdeva, Olga Kirikova, Kristina Šiškina, Irina Čedrova bei Akademijos bibliotekos ir Gamtos mokslų ir technikos instituto mokslinė bendradarbė, filologijos mokslų kandidatė Svetlana Zenkevič. Monografiją 2021 m. išleido spaustuvė „Нестор-История“ („Nestoras-Istorija“). Daugelio šių asmenų pavardės žinomos ne tik Rusijos mokslo pasaulyje. J. Basargina yra ir tos pačios serijos 2013 m. išleistos knygos (3-ioji serijos knyga) „Проекты академической реформы 1855–1917 гг.“ („Akademijos reformos projektai 1855–1917 metais“) autorė.

Sudėtinga Akademijos struktūra pareikalavo ilgalaikio kruopštaus darbo. Monografijos „Imperatoriškoji mokslų akademija atsinaujinimo kelyje 1801–1855 metais“ skyrius sudaro vieno ar kelių autorių parašyti poskyriai, kaip ir atskiros temos, dėl ko kai kurios siužetinės linijos persipina ar pasipildo. Siekiant vientisumo, straipsnių autoriai knygoje nenurodyti, jų pavardės rasime tik turinyje. Gausios išnašos ir išsamūs paaiškinimai sudaro tarsi atskirą knygos dalį, istorikui ne mažiau vertingą nei patys straipsniai.

Monografijoje, remiantis dokumentais, periodika, ankstesniais tyrimais, siekiama konkrečiai, be politikavimų, apibendrinti Akademijos veiklą XIX amžiaus pirmojoje pusėje, tai yra laikotarpiu, kai ji tapo pavaldi ne tiesiogiai imperatoriui, o Liaudies švietimo ministerijai. Tai pažymėta knygos anotacijoje (p. 4): „Remiantis archyviniais duomenimis kolektyvinėje monografijoje atskleisti svarbūs Rusijos imperijos valstybinės valdžios ir Imperatoriškosios akademijos sąveikos aspektai Aleksandro I ir Nikolajaus I valdymo metais. Valdžios ir Akademijos mokslininkų švietėjiško diskurso kontekstu išnagrinėta Mokslų akademijos prezidentų veikla, pateikta Akademijos plėtotės naujomis įstaigomis ir pasenusių struktūrų nykimo istorija; paliesti kadru politikos, leidybinės veikos bei knygų prekybos klausimai.“

Daug dėmesio skirta Aleksandro I asmenybei ir jo pradėtoms reformoms. Šio imperatoriaus įsaku 1802 m. buvo įsteigtos aštuonios ministerijos, tarp jų ir Liaudies švietimo, pakeitusios iki tol Sankt Peterburge veikusias kolegijas. Pasak autorių, Liaudies švietimo ministerijos įsteigimas patvirtino faktą, jog valdžia suvokė, kad šalies gerovė priklauso nuo jos piliečių išsilavinimo lygio (p. 462). Imperatoriškoji mokslų ir menų akademija, po reorganizacijos pavadinta Imperatoriškąja mokslų akademija, 1803 m. buvo įjungta į Liaudies švietimo ministerijos sudėtį. Prie šios ministerijos buvo sudaryta Vyriausioji mokyklų valdyba, faktiškai tvarkiusi visą Rusijos sistemos švietimą. Kaip kad žinoma, 1803 m. visa Rusija buvo padalinta į šešias švietimo apygardas (Maskvos, Vilniaus, Dorpat, Sankt Peterburgo, Charkovo, Kazanės), kurias kuravo universitetai ir apygardų globėjai-kuratoriai. Rusų pilietybę priėmęs garsus šveicarų matematikas Nikolajus Fusas (Nikolas Fuss) labai aktyviai įsijungė į švietimo reformą. Būtent jis 1802 m. sudarė mokymo plano projektą, pagal kurį visos mokymo įstaigos buvo suskirstytos į 4 kategorijas: universitetai, gimnazijos, apskričių, kaimų (parapijų) mokyklos. Knygoje pateikti faktai, kad būtent Fuso iniciatyva sudaryta Vilniaus švietimo apygarda su mūsų universitetu priekyje, tuo tarpu kiti siūlė Voronežą (p. 28). Vilniaus švietimo apygardos kuratoriumi buvo paskirtas caro Aleksandro I jaunystės laikų bičiulis Adomas Jurgis Čartoriskis (Adam Jerzy Czartoryski). Kitas caro jaunystės bičiulis – grafas Nikolajus Novosilcevas 1803–1810 m. buvo išrinktas Akademijos prezidentu ir nemažai prisidėjo prie Akademijos raidos, mėgindamas suderinti įtakos sferas tarp Akademijos ir naujų mokslo įstaigų (p. 462). Ar mes turėtume tai neigti arba nežinoti? 1823 m. liepą jis, caro Aleksandro I pavedimu tapęs faktišku Vilniaus švietimo apygardos kuratoriumi, sudarė naują Filomatų ir Filaretų draugijų tardymo komisiją ir jai vadovavo. Būtent nuo jo sprendimų priklausė maištingų Vilniaus universiteto studentų likimas.

Vienas labiausiai išsilavinusių asmenų Rusijoje – Sergejus Uvarovas 1811 m. buvo paskirtas Sankt Peterburgo švietimo apygardos globėju, 1818 m. – Akademijos prezidentu, o 1833 m. – švietimo ministru. 1836 m. Imperatoriškoji mokslų akademija pavadinta Imperatoriškąja Sankt Peterburgo akademija. 1841 m. prie jos buvo prijungta Rusijos akademija, tapusi ypatingu rusų kalbos ir žodinės liaudies kūrybos skyriumi. Būtent šiame skyriuje buvo pradėti įvairių kalbų, tarp jų ir lietuvių, tyrimai.

S. Uvarovas 1806–1809 m., dirbdamas Rusijos ambasadoje Vienoje, susipažino su broliais Humboldtais: gamtininku Aleksandru von Humboldtu ir Prūsijos ministru, švietimo sistemos reformatoriumi filosofu, kalbininku Wilhelmu von Humboldtu. Pastarasis turėjo ypač didelės įtakos S. Uvarovui, kurio švietėjiškoje politikoje senosios kalbos tapo „vienu pagrindiniu orientyru“ (p. 41). Pagal Uvarovo projektą 1830 m. Akademija buvo išlaisvinta nuo pedagoginio darbo ir tapo mokslo tyrimo įstaiga (p. 69). Mums žinomos W. von Humboldto kelionės į Karaliaučių, pažintis su Liudviku Rėza.

Keturiuose knygos skyriuose pagrindinis dėmesys skirtas Akademijos personalui, išdui, kadruų politikai, struktūrai, padaliniams ir etc. Neretai greitai suvokti tekstą

trukdo senoji terminija, pvz., pavadinimas „Mokslininkų „nuosavybės“ reformavimas“. XIX a. pradžioje mokslininkų „nuosavybe“ buvo vadinami akademijos padaliniai, t. y. kabinetai (Petro I, Mineralogijos, Retenybių, Anatomijos, Fizikos), muziejai (Kunstkameros arba Akademijos, Botanikos, Zoologijos, Egipto, Azijos, Etnografijos, Numizmatikos), Chemijos laboratorija, Pulkovo, o nuo 1834 m. ir Vilniaus observatorijos, Magnetizmo observatorija ant Petropavlovsko tvirtovės kronverko, Botanikos sodas, Biblioteka. Savarankiškų muziejų pradžia laikomi 1836 metai, kuomet šiems Akademijos padaliniais buvo paskirtas biudžetas ir etatai. Daug dėmesio knygoje skiriama Botanikos muziejui, ypač jo ilgamečiam vadovui, Akademijos nariui-korespondentui, botanikui Karlui Triniusui (Carl Bernhard von Trinius).

Mokslininkų „nuosavybei“ priklausė ir Akademijos archyvai, kurių buvo du: Kanceliarijos (t. y. įvairias administracines paslaugas vykdžiusios komisijos) ir Konferencijos (bendro narių susirinkimo). Archyvų darbą sunkino tai, kad ilgą laiką tiek Akademijos vadovybė, tiek ir eiliniai tarnautojai archyvus laikė tik raštvedybos dokumentų saugyklomis, o ne mokslo bei švietimo istorijos šaltinių bazėmis. Prasta dokumentų apsauga, paraleliniais darbais užsiėmę labai mažus atlyginimus gaudavę darbuotojai, nekompetencija sudarė sąlygas veikti vagims ir kolekcionieriams. Dokumentai dažnai dingdavo, o ypač archyvus perkeldinėjant į kitas patalpas, kylant gaisrams. Dalis Konferencijos archyvo pateko į Tartu bibliotekos mokslinį archyvą ir tik po daugelio metų buvo sugrąžintas. Tik 1850 m. pradžioje istoriko ir akademiko Aristo Kuniko (Erbst-Edurd Kunick) iniciatyva pradėtas leisti istorinis-literatūrinis metraštis, kuriame buvo pirmosios dokumentų publikacijos iš Konferencijos ir Kanceliarijos archyvų (p. 187). Būtent Kunikas parengė ir išleido pirmuosius XVIII a. dokumentų rinkinius. Nuo 1860 m. Komiteto ir Konferencijos archyvų dokumentai pradėti plačiai naudoti moksliniuose tyrimuose (p. 177–178). Beje, A. Kunikas gyveno Vasilijaus salos 7-ojoje linijoje, vadinamame Akademikų name, tame pačiame, kur buvo ir Sankt Peterburgo universiteto privatdocento (t. y. neatinio dėstytojo) Eduardo Volterio (lietuvių kalbos puoselėtojo, tautosakininko, archeologo, ekspedicijų į Lietuvą organizatoriaus ir dalyvio) butas. Knygoje rasime duomenų ir apie Vilniaus universiteto studentą, filomatą Juozapą Steponą Kovalevskį (Józef Szczepan Kowalewski). Baigęs klasikinę filologiją filosofijos kandidato laipsniu Kovalevskis Vilniaus licėjuje pradėjo dėstyti lotynų ir lenkų kalbas. 1823 m. prasidėjus filomatų ir filaretų areštams buvo sumintas, 1824 m. spalį ištremtas į Kazanę, kur pradėjo dirbti Pedagoginiame institute ir kartu studijuoti universitete totorių, persų ir arabų kalbas. Nutarus Kazanės universitete išplėsti mongolų kalbos studijas, jis buvo išsiųstas į Rytų Sibirą, kur tyrinėjo vietinių gyventojų kalbas ir papročius. Keliavo po Buriatiją, Mongoliją, Kiniją, Užbaikalę. Sugrįžęs į Kazanę, kaip mongolų kalbos specialistas tapo ordinariniu profesoriumi. Sukūrė mongolistikos tyrimų pagrindus, išleido mongolų kalbos gramatiką, mongolų-rusų-prancūzų kalbos žodyną. Peterburge gavo profesoriaus adjunkto vardą. 1847 m. jis buvo išrinktas

ordinariniu akademiku, tačiau caras Nikolajus I jam neatleido „jaunystės klaidų“ ir šio nutarimo nepatvirtino (p. 141).

Knygoje daug dėmesio skirta Dorpato (Tartu) universitetui, veikusiam vokiškų universitetų pavyzdžiu, buvusiam savotišku tiltu tarp Rusijos ir Vakarų Europos. Šis universitetas caro Aleksandro I potvarkiu buvo tiesiogiai pavaldus Liaudies švietimo ministerijai, todėl geriau aprūpintas, turėjęs geresnes sąlygas studijoms ir moksliniams tyrimams. Caras Nikolajus I pradėjo varžyti šio universiteto laisves ir užsienio mokslininkų teises. Jo įsaku 1827 m. Dorpato universitete įsteigtas Profesorių institutas, turėjęs rengti universitetams rusų tautybės dėstytojus (p. 53).

Kai kurių Akademijos įstaigų istorijos labai įdomios. Juolab kad visa tai pagrįsta šaltiniais, gausia literatūra, tad susidomėjęs gali gilintis toliau. Pvz., Imperatoriškoji biblioteka buvo pradėta formuoti 1714 m. iš knygų, surinktų užkariauotose Baltijos regiono teritorijose, pirktų iš įvairių privačių asmenų ar užsakytų Olandijoje. Ši kolekcija, kurią sudarė 6 tūkstančiai tomų, 1728 m. buvo perkelta į Vasilijaus salą ir Jekaterinos I įsaku spalio 25 d. atvėrė duris visuomenei (p. 540).

Leidybinė veikla lotynų, prancūzų, vokiečių kalbomis vyko nuo 1787 m. Nuo 1803 m. buvo privaloma spausdinti leidinius ir rusų kalba. Tačiau straipsniai, siekiant supažindinti viso pasaulio mokslininkus su rusų mokslininkų pasiekimais, akademinuose leidiniuose tebebuvo spausdinami prancūzų, rečiau – lotynų ir vokiečių kalbomis. Rusų mokslininkai taip pat spausdino knygas užsienio žurnaluose. 1803 m. reglamentas pareikalavo rusų kalba leisti žurnalą „Технологический журнал“ („Technologijos žurnalas“), kurio pirmasis tomas 1 000 egz. tiražu išėjo 1804 m. Šis labai populiarus enciklopedinis leidinys buvo leidžiamas iki 1826 m. (išleista 11 tomų). 1827–1828 m. leista rusų ir vokiečių kalbomis spausdinti laikraštį „Санкт-Петербургские ведомости“ („Sankt Peterburgo žinios“) bei įvairius kalendorius. Rusų kalba šio laikraščio tiražas buvo 3 000–3 500 egz., vokiečių – iki 1 500 egz. Pradžioje jis buvo leidžiamas 2 kartus per savaitę, nuo 1829 m. – 3 kartus, o nuo 1830 m. – net 6 kartus per savaitę (p. 426–427). 1839 m., siekiant supažindinti užsienio šalis su Rusijos imperija ir kaimyninėmis Azijos šalimis ir, be abejo, didinti savo autoritetą, nutarta leisti straipsnių rinkinius vokiečių kalba „Beiträge zur Kenntniss des Russischen Reiches und der angränzenden Länder Asiens“ („Rusijos ir šalia esančių Azijos kraštų žinios“). Iki 1872 m. buvo išleisti šio leidinio 26 tomai (p. 425).

Kunstkameroje buvo suprojektuota didelė salė-amfiteatras, kurioje vyko paskaitos ir viešas lavonų skrodimų demonstravimas. Pirmasis vadinamojo Anatomijos teatro „vaidinimas“ Petro I nurodymu įvyko 1717 m. Kaip kad žinoma, Petras I Olandijoje lankė garsaus anatomo Frederiko Riuišo (Frederik Ruysch) paskaitas, dalyvavo lavonų skrodimuose, domėjosi balzamavimu, įsigijo ir į Rusiją atsivežė retą anatomijos relikto kolekciją. Per 1747 m. gaisrą šis teatras sudegė (p. 242).

Išsamūs duomenys pateikti apie Pulkovo observatoriją. Knygoje yra istorijos mokslų kandidatės, RMAA SPF skyriaus vedėjos Elenos Gruzdevos straipsnis apie Vilniaus

observatoriją. Ši observatorija, uždarius Vilniaus universitetą, 1832 m. gegužės 1-ąją (naujuoju stiliumi – gegužės 13 d.) caro įsaku buvo perduota Akademijai. Remiantis gausiais, pirmą kartą publikuojamais Rusijos valstybės istorijos archyve, RMAA SPF saugomais dokumentais, straipsnyje apžvelgta jos istorija, analizuojama Tomo Žebriūno, Martyno Počobuto, Jano Sniadeckio, Petro Slavinskio veikla (p. 341–361). E. Gruzdeva lankėsi Vilniuje, fotografavo (knygoje yra jos nuotraukų), galvojo tęsti darbą Vilniaus archyvuose, tačiau įgyvendinti šį sumanymą sutrukdė epidemija. Straipsnyje panaudotas prof. Liberto Klimkos straipsnis, apgailestaujant, jog jame nenurodyti šaltiniai (p. 356). Autorė teigia, jog Pulkovo observatorijos direktorius, astronomas Vasilijus Struvė (Friedrich Georg Wilhelm Struve), atvykęs į Vilnių, buvo nustebintas observatorijoje atliekamais moksliniais meteorologijos tyrimais, gausia biblioteka ir paprašė leidimo senuosius knygų rinkinius perkelti į Pulkovo observatorijos biblioteką (p. 356). Tai buvo netrukus padaryta. Vis tik tuomet kilo klausimas apie Vilniaus observatorijos uždarymą, kuriam Uvarovas nepritarė. Direktorius vietą siūlyta užimti astronomui Georgui Albertui Fusui (Georg Albert von Fuß), kuris po ilgų dvejonių sutiko ir 1848 m. pakeitė iki tol vicedirektoriaus pareigas ėjusį astronomą Mykolą Hlušnevičių (M. Hłuszniewicz). J. Fusas modernizavo observatorijos pastatą, jį geriau pritaikė stebėti Šiaurines žvaigždes. Deja, jo sumanymus 1854 m. sausį nutraukė mirtis. Direktorius pareigas užėmė Georgas Tomas Sableris (Georg Thomas Sabler). Galėtume papildyti, kad Fusas ir 1865 m. miręs G. T. Sableris buvo palaidoti Vilniaus evangelikų kapinėse ant Tauro kalno. Vilniaus universiteto profesoriaus, Akademijos nario korespondento, Vilniaus astronomijos observatorijos direktoriaus 1825–1843 metais P. Slavinskio (mirė 1881 m.) kapas yra Rasų kapinėse.

Knygos prieduose yra Akademijos adjunktų, tikrųjų narių, narių korespondentų, dokumentų saugyklų, iliustracijų sąrašai, pavardžių rodyklė. Atskirai pateiktas Akademijos garbės narių-užsieniečių sąrašas, kuriame 98 prancūzų, vokiečių, anglų, švedų, šveicarų, danų, škotų, italų ir kitų tautybių mokslininkų pavardės rusų ir originalo kalbomis. Tarp jų – poetas Johannas Wolfgangas Goethe, jau minėti broliai Humboldtai ir kiti Europoje žinomi asmenys. Prieduose yra daug dokumentų užsienio kalbomis su vertimu į rusų kalbą: 1827 m. Akademijos muziejaus aprašymas, Akademijos spaustuvės 1829 m. projektas, išsamus pranešimas apie Akademijos mokslininkų „nuosavybes“. Publikuoti pirmojo Dorpato (Tartu) universiteto rektoriaus, fiziko, akademiko Georgo Friedricho Parroto (George Frederic von Parrot) 1827–1834 m. laišakai prancūzų kalba (su vertimu į rusų kalbą) carui Nikolajui I (14 vienetų) dėl Pulkovo observatorijos.

Taigi galime pasidžiaugti gražiu, prabangiu moksliniu leidiniu, vertingu ir Lietuvos tyrėjams. Juoba kad XIX a. pradžioje mūsų mokslo sistema buvo tiesiogiai pavaldi imperijos centrui Sankt Peterburge. Nemažai Lietuvos mokslininkų pažinojo ar bendravo su Akademijoje dirbusiais mokslininkais, palaikiusiais asmeninius ar darbinus santykius su Europos mokslo įstaigomis. Devyniolikto amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais

Akademija buvo skatinama stiprinti ryšius su Europos mokslininkais ir iš jų mokytis, ir tai, nepaisant vėlesnių varžymų, dažniausiai asmeniniais kanalais vyko ir vėliau.

Už paramą ir konsultacijas rengiant šią recenziją dėkoju RMAA SPF darbuotojai istorikei dr. Elenai Gruzdevai.